

Věda samozřejmě pokračuje dál a za tu dobu se stalo ledacos. Od paní doktorky Jiřiny Prekopové jsme měli tehdy jen *Malého tyrana*, teď už od ní máme hezkou řádku dalších knížek – citoval bych ji jistě hojněji. Citoval bych i jiné naše psychology a pedagogy a citoval bych i další světové badatele. Ostatně i sám jsem spolu se svými přáteli něco domyslel a napsal. Ale to už je jiných knížkách a nebylo by „fair“ přenášet to z jedné do druhé. Když však celý text znovu probírám, semtam bych něco přidal, něco třeba vynechal, některé poznatky více podpořil novými výzkumy, ale v podstatě nemám, co bych zásadně změnil.

Štěpáně jednou Vás pěkně zdraví

šš Zdeněk Matějček
Praha, srpen 2003.

Co potřebuje malé dítě?

Moje odpověď je složitá i jednoduchá zároveň: mnoho věcí, ale ze všeho snad nejvíce jistotu ve vztazích ke svým lidem.

K tomuto staronovému poznatku, který ostatně nebyl žádným tajemstvím už pro naše prababičky, se věda dopracovala po mnohém bloudění a oklikách. Tyto okliky se však nakonec přece jen spojily v jednu jasnou cestu.

Výdejme se nejprve oklikou první, která si říká *biologie chování*. Je to dnes vážená vědecká disciplína, která zkoumá, které formy chování člověka jsou založeny v jeho lidské přirozenosti nejloubeěji, tj. svým způsobem už v jeho biologické podstatě. Člověk se přece vyvíjel na této planetě hezkých pár milionů let jako živočišný druh - co ho tedy spojuje s jeho ostatními živočišnými příbuznými? Mám tu na mysli především živočichy nejbližší, savce a mezi nimi primáty.

Když se člověk, hodný toho jména, objevil poprvé kdesi na plátech Afriky, patřil nepochybně k tzv. ohroženým druhům živočichů. Nahá opice - nedokonalá, nedodělaná ve všem všudy. Moudrá Matka Příroda, jak by řekl Karel Čapek, každému takovému druhu, o němž soudila, že by měl přežít, dala do vínku nějaký specifický dar. Co věnovala člověku? "Rozum!" zní patrně první odpověď, která nás napadne. Zajisté! Jenomže, to by do záčátku zdaleka nestačilo. Příroda musela člověka pojistit mnohem důkladněji - a tak mu k tomu přidala *uzta!* To slovo je výstižné - slyšíme v něm "vztahovat se", "natahovat se" vzhůru, do výše za někým či k někomu, ale současně také "být přitahován", k někomu patřit, s někým být. Ba vůbec nejsme daleko od nejnovějšího vědeckého poznání, když si za tím slovem představíme malé dětské ručičky, které se natahují po mámině oblíbenější nebo které se jí později chytají za sukni či dělají, jako by chtěly vyšplhat k ní do náruče, když se blíží nějaké nebezpečí.

Zkrátka, aby lidské mládě přežilo, potřebovalo tu mít "svoje" lidi, kteří by mu poskytlí ochranu a pomoc, protože ono samo bylo velmi dlouho a přespříliš bezmocné. Těm "jeho" lidem na něm však muselo současně také obrovsky záležet. Poskytování ochra-

dit" na její kyčli, přidržováno její levou rukou, přičemž pravou ruku měla volnou k práci. Dítě se nosilo blízko matčina srdce, jehož osobitý rytmus, jak víme, dítě uklidňuje. Bylo blízko prsu čili zdroje potravy. Bylo v teple atd. Zkrátka, ochranu mu skýtala náruč. Ta mu pak pro další život předznamenává přístav bezpečí v případě ohrožení, ochranu před nejistotou, jistotu v úzkosti.

Otázka jistoty a nejistoty v lidském životě, úzkosti a obrany proti ní je otázkou nepochoybně základní. Budeme se k ní v těchto esejích vracet častěji.

Vydejme se teď trochu jinou cestou. Jedno nové odvětví psychologie se zabývá duševním životem lidského plodu před narozením a brzy po něm - je to *psychologie prenatalní a perinatální*. Moderní technologie umožňuje dnes to, co se dříve zdálo být odvrácenou stranou měsíce, totiž poznání duševní vybavenosti dítěte a jeho duševních dějů daleko dříve, než nám to dovolí naše přímé pozorování a naše zkušenost. Víme dnes např. naprostě jistě, že dítě v posledních měsících těhotenství vnímá všemi smysly, že má paměť, že se učí, že je ve složitě interakci s organismem matky a že pohotově reaguje na její duševní stavy zprostředkované neuroendokrinním systémem (Matějček, Langmeier, 1986). Porod sám už zdaleka není takovým předělem mezi bytím a nebytím, za jaký jsme jej měli ještě před nějakým tím desetiletím. Hranice mezi bytím a nebytím je posunuta časově kamsi do několika dní po oplodnění vajíčka.

Ten nejzávažnější poznatek zní však asi takto: *Dítě vstupuje do lidského světa - a je pro tento lidský svět základně vybaveno. Je vybaveno pro lidský vztah!* Tak např. se prokázalo (Eisenberg, 1976), že už při narození jsou příslušné partie jeho kůry mozkové schopny odlišovat tónové frekvence, na nichž je mu z okolí vysílána lidská řeč, od frekvencí neřečových - čili je tu připraveno něco, co je zcela specifickou formou lidské komunikace. Jen člověk mluví a dorozumívá se řečí. Ať děláme jakékoliv pokusy s delfiny a se šimpanzi, dostaneme z nich sice pozoruhodné schopnosti signalizace, ale řeč to není. To, co se u dítěte plně rozvine a uplatní až za mnoho měsíců a let, to je tu už potenciálně přítomno při narození a muselo tu být připraveno ještě mnohem dříve.

Dnes si tedy také dovedeme vysvětlit, proč se řeč dítěte tak opožděně a nedokonale vyvíjí tam, kde není její vývoj právě specificky *lidsky stimulován*. V rodině za normálních okolností kdekdo na dítě mluví a nečeká, že ono bude odpovídat - prostě

a pomoci bezbrannému mláděti musela být jejich hluboce zařazená psychická potřeba, protože jinak by celý mechanismus taku nefungoval. Objevila se *lidská mateřská láska* (ale pozor, ké otcovská) a tento základní lidský vztah od pravěku do současnosti je vlastně nesen oním podivuhodným, ba zázračným mechanismem, kterým je vzájemné uspokojování psychických potřeb.

Proč tento přírodní mechanismus tak oslavuji? Stojím nad ním totiž vždy znovu v údivu. Je podivuhodně mnohotvarý, vždy novu originální - a co nejdůležitějšího, je schopen vývoje, kultivace, pěstování, vzdělávání, jak o tom svědčí vlastní celá lidská kultura.

Ale vraťme se ještě na chvíli zpět k samým počátkům člověka a zemi. Profesor Bernhard Hassenstein z Freiburgu, významný představitel *biologie chování* (Verhaltensbiologie), rozděljuje mláďata savců na tři skupiny, a to podle toho, jak se chovají v případě nebezpečí. To je totiž chování nejzákladnější, neboť tady jde upřadě o život.

Jedněm říká Nesthocker čili jacísi *hnízdoši*. Patří sem nejen ptáci, ale také kočky, psi a všechna zvířata, která přicházejí na svět slepá a nemohoucí. Ta, když přijde nebezpečí, se v hnízdecu či pelišku přikrčí, nehýbou se, nevydají hlásek, činí se nenápadnými, schovají se.

Těm druhým říká Nestfluchter čili jacísi *běhavci*. Ti jsou už od počátku vybaveni pohyblivostí, takže se mohou zachránit na vlastních nohou - např. mládí zajíčkové, stepní běhavci a všechna zvířata, která po narození hned chodí.

Třetí jsou Traglingové čili *nošenci*. Ti se nepřikrčí, ani sami nedovedou utéci - ty musí někdo odnést! A oni jsou také tak vybaveni, že dovedou tomuto nošení napomáhat, chovají se "nošnecky", dovedou si pomoc přivolat, dovedou se "vztahovat", dovedou vztah navazovat a udržovat. Pro člověka je podle B. Hassensteina to podstatné a základní, že je "ein ehemaliger Tragling" čili *někdejší nošelec*. Bernhard Hassenstein pro to má ostatně mnoho důkazů ze srovnávání reflexů dítěte a ostatních primátů, z anatomické stavby jeho končetin a páteře, z pohyblivosti jeho hlavičky, z instinktivní interakce matky a mláďete atd.

A konečně nejnovější poznatek z posledních let: Konfigurace kyčlí novorozence a jiné anatomické znaky s největší pravděpodobností svědčí o tom, že lidské mládě nosila matka po miliony let na svém levém boku, kde se dítě mohlo celkem pohodlně "usa-

neubráníme se, abychom si s ním "nepovídali". Komentujeme jeho výrazy obličejem, vyjadřujeme své pocity nad ním - a hlavně mluvíme k němu.

Vždy znovu opakují jeden (podle mého mínění nad jiné důležité) výsledek výzkumné studie, který říká, že *jestliže se na někoho dítě usměje, z tisíce lidí pouze jeden dokáže úsměv neopětovat*. Ověřte si to, prosím, třeba v tramvaji, kde dospělí procházejí kolem dítěte v kočárku - zachytí-li úsměv dítěte, neodolají. V dětském úsměvu je nesmírná komunikační síla. Svým pláčem si nás přitáhne k ochraně a ku pomoci. Svým úsměvem si nás však přitáhne ke směně radostných podnětů. Úsměvem nám říká: "Vítám tě! Mám radost, že jsi tu! Jsi můj, mám tě rád!" A kdo by si nechtěl tenhle zážitek zopakovat, kohopak by nezahrál u srdce? A tak se nad ním znovu a znovu skláníme, mluvíme na ně, děláme všelijaké "opičky" - chceme, aby se usmívalo, neboť to je znamením, že je mu s námi dobře.

V kojeneckém ústavu při veškeré dobré organizaci práce a poučenosti personálu práce jen tohle dost dobře možné není. Brání tomu nejen větší počet dětí na jednu sestru - ale nejvíc právě nedostatek onoho osobního vztahu. Je to služba u dětí, a ne soužití s dítětem.

Tento pojem *soužití* nám ukazuje třetí cestu, která vede k dnešnímu poznání potřeb malého dítěte. Moderní technologie, tentokrát videomagnetofonová, opět pomohla odhalit něco, co běžný pozorovatel dobře zvládnout nemůže. Ukázala, že mateřské chování vůči malému dítěti má celou řadu prvků, které nejsou naučeny, nemožno být produkovány uvážené, jsou *spontánní*, a tedy víceméně nezávislé na našem rozhodování. Navíc se ukázalo, že toto mateřské chování je takřka dokonale přiměřeno chování dítěte, že reakce jednoho vyvolává patřičnou odezvu druhého, takže to připomíná jakousi dokonalou choroografii. A do třetice se ukázalo, že těmito formami chování vůči malému dítěti nejsou vybaveny jen matky či ženy jakožto reprezentantky "životadárného" pohlaví, ale také muži, ba dokonce děti, a to děvčata i chlapci ve středním školním věku, čili přibližně od 8-9 let výš (D. Stern, 1977).

Řekl jsem, že interakce matky s dítětem bývá takřka dokonalá a že to je až udivující. Ano, tak to můžeme pozorovat tam, kde matka je na "přijetí" dítěte vnitřně připravena, kde je dobře vybavena mateřskými *instinkty* a mateřskými *postojí*. (Ty ostatně nejsou jen věci těhotenství či porodu, byť byl veden jakýmikoliv

důmyslnými technikami, ale vytvářejí se celým předchozím životem.) Jestliže však matka takto disponována není a svému dítěti dobře "nerozumí", synchronizace akcí a reakcí nefunguje, vzniká napětí a zmatek - jeden ani druhý si vzájemného vztahu "neužijí" a nedaří se výchova. Daniel Stern (1977), významný americký badatel v této oblasti, zaznamenává, že jeho laborantí - muži - nedokázali při zpracovávání videozáznamů z interakcí matek s dětmi zůstat profesionálně chladnými pracovníky. Nad dobrou interakcí prožívali potěšení a nad nedokonalou naopak byli v napětí, zlobili se, soptili, byli nešťastní. Viděli, jak to neklape: dítě už má dost matčina zájmu a matka se mu vnucuje - dítě se chce mazlit a ona je budí. I jim bylo hned jasné, že tahle matka se chová "nemateřsky".

Dělalo se mnoho pokusů s otci či se studenty medicíny první den jejich stáže na novorozeneckém oddělení a vždy se shodně prokázalo, že muži jsou vůči malému dítěti vybaveni týmiž mechanismy jako ženy. Staví se k dítěti stejným způsobem, dotýkají se ho stejným postupem, dívají se na ně ze stejné vzdálenosti, mluví na ně vyšším hlasem atd. Při vši specifčnosti mužského přístupu k věci jsou tu stejně jako ženy představiteli lidského rodu, kterému moudrá Matka Příroda uložila, aby chránil své ohrožené potomstvo. Příroda si nemožla dovolit luxus pouhé mateřské lásky - ochranu lidskému potomstvu zajistila instinktivní výbavou obou pohlaví, žen i mužů.

Že tento poznatek má vliv i na společenskou praxi, o tom není pochyb. Už i naše soudy např. častěji docházejí při rozvodových konfliktech k poznání, že *příslušnost k ženskému pohlaví automaticky neznamená mateřskou kvalifikaci a že příslušnost k mužskému pohlaví neznamená mateřskou diskvalifikaci*.

A na rovině ještě obecnější je možné vyvodit závěr, že by bylo jen dobře zájem mladých mužů o děti povzbuzovat a posilovat. Že by bylo dobré onu přírodou uloženou mužskou vybavenost instinktivními mechanismy vůči malému dítěti pěstovat a kultivovat. V jednom našem výzkumu se ostatně potvrdilo, že *otcův zájem o malé dítě v kojeneckém věku je vydatnou prevencí rozvodu a podstatným činitelem rodinné soudržnosti*.

A pokud jde o střední školní věk, potvrzují shodně psychologické výzkumy i klinické zkušenosti, že je to období pro vytváření rodičovských postojů mimořádně důležité, ne-li kritické. V našich dnešních rodinách s jedním, dvěma či nejvýše třemi dětmi

máme jen málo příležitostí tyto postoje podněcovat a kultivovat. Ale např. v SOS dětské vesničky je to nabitelní. Starší děti se samozřejmě starají o ty mladší a o ty nejmladší se starají s největším potěšením. Ještě za mého dětství v naší vesnické jednotříčce bylo nejčastější omluvou dětí, když chyběly ve škole, že musely doma hlídat mladšího bratříčka nebo sestřičku. Moudrý pan řídící to uznával. Tehdy jsem jim tuhle možnost trochu záviděl - dnes mám pro ni vědecké pochopení. Ano, z hlediska dnešní psychologie přichází ke cti zase širší rodina. Rodiny u nás sice nadále budou mít jenom jedno nebo dvě děti, ale budeme teď víc než kdy dříve cílevědomě propagovat, aby tyto děti přicházely do společnosti svých bratřanců a sestřenic, děti známých a přátel - prostě, aby starší děti měly příležitost poznávat malé děti, starat se o ně, být s nimi, rozumět jim.

Vydejme se nyní za poznáním potřeb dítěte ještě po čtvrté cestě. Ta už je více prošlapaná, neboť od padesátých let se publikovaly důkladné studie dětí vyrůstajících v podmínkách dětských domovů a jiných zařízení s tzv. kolektivní výchovou. Byla objevena psychologická deprivace, zkoumaly se její příčiny a hledaly se cesty nápravy a prevence. Náš dřívější uniformní systém kolektivní výchovy v dětských zařízeních byl v této souvislosti, byť to zní paradoxně, velice vydatným zdrojem poznatků.

Známy anglický dětský psychiater John Bowlby, průkopnická osobnost v této oblasti, jasnozřivě dokázal spojit poznatky deprivace s poznatky moderní etologie, čili vědy o chování zvířat v přirozených podmínkách. Ve svých výzkumech zjistil, že *citový vztah dítěte k "jeho" lidem* (úmyslně neříkám jenom "k matce", protože takovou osobou může být otec, babička či kdokoliv jiný, kdo se k dítěti mateřsky chová) *se zakládá nikoliv na tom, že toto dítě mu působí nějakou příjemnost* (že je např. krmí), *nybrž že velmi pravděpodobně neměl pravdu, když soudil, že prapůvodní vztah lásky dítěte k matce vede ústy a žaludkem a že jeho zdrojem je rozkoš působená jedním druhému tj. primárně kojením dítěte jeho matkou.*

Specifický citový vztah dítěte k mateřské osobě se rozvíjí v plné síle kolem 7.- 8. měsíce života. V té době dítě protestuje, když si ho matka nevšímá, když je někde nechá a jde pryč, domáhá se její přítomnosti, bojí se cizích lidí, výrazně začíná dávat přednost někomu z těch "svých" před všemi ostatními. To je současně i doba, kdy jeho kognitivní čili intelektové schopnosti ve

vývoji postupily natolik, že je právě schopno rozlišovat známé a neznámé, přičemž to známé je bezpečné a to neznámé je nebezpečné. Zdravý přírodní mechanismus ve službách zachování života v něm budí *úzkost* tváří v tvář neznámému, neboť v neznámém se potenciálně skrývá nebezpečí života. Obranou proti této úzkosti je přítomnost někoho, kdo je dárce jistoty, na koho je spolehnouti. Nikoliv tedy rozkoš a tlumení takových tělesných nepříjemností jako je hlad, ale *pocit jistoty* a tlumení takových duševních nepříjemností jako je úzkost jsou se vši pravděpodobností témi rozhodujícími činiteli citového vztahu dítěte k jeho prvotním vychovatelům.

Že tento citový vztah vytváří základ pro vztah dítěte k širšímu sociálnímu okolí a že tu jde o životní princip důvěry či nedůvěry v druhé lidi, jak jej má na mysli další velký americký psycholog Erik Erikson, je myslím dosti zřejmé.

Dítě jakožto ein ehmaliger Tragling čili někdejší nošenec nyní na sklonku kojeneckého věku již ví, koho se má držet, ke komu se má vztahovat, v čí náručí nachází bezpečí. Jeho další citový vývoj je ovšem podmíněn tím, že se o tom dovídá vlastně neustále, při nejrůznějších příležitostech. Lidově a neodborně se tomu říká, že je mají jeho lidé rádi. Ale co se stane, jestliže dítě nemá příležitost něco takového se dovědět a dále se dovídat? Co když tu nikdo z těch "jeho" není? Pak je ovšem zle, moc zle - někdy na celý život!

Z těchto poznatků plyne jedno velké poučení, že totiž pro dítě je rozhodující psychologické rodičovství, založené na vnitřním, psychologickém, citovém přijetí dítěte, a nikoliv jen biologické rodičovství, pokud by nebylo založeno na něčem víc než na pouhém potvrzení z porodnice. V naprosté většině případů jde obojí ruku v ruce. Biologické rodičovství činí cestu psychologickému rodičovství snadnou, ale není jeho nezbytnou podmínkou. Jsou případy, kdy biologické rodičovství v psychologické nevyústí a kdy vlastní rodiče dítě opustí, nechťjí je, nedovedou je přijmout. Pak nastupují náhradní ne-biologičtí rodiče, jejichž psychologický rodičovský potenciál je však nedotčen, ba spíše jim překypují - tedy rodiče adoptivní, pěstouni, matky v dětské vesničce atd. A jak všechny výzkumy potvrzují, stávají se pravými a plnohodnotnými rodiči - neboť, jak jsme ukázali, je rozhodující, ne že dítě kojili a působili mu příjemnosti, ale že mu *dovedli poskytovat pocit jistoty a bezpečí* sami v sobě, ve svém vztahu k němu. Že je přijali se vším všudy za své! Neexistuje hlas krve, který by neomylně

k sobě poutal matku a dítě poutem nezničitelným a nenahraditelným. Takovou představu můžeme odložit do skladistě pověr. *Dítě za "své" rodiče přijímá ty, kdo se k němu mateřsky a otcovsky chovají a mají je rádi.*

A teď už jen malý dovětek. Měl jsem příležitost účastnit se čtyř velkých výzkumných projektů, které u nás probíhaly v posledních dvaceti letech. Sledovali jsme děti, které se narodily prokazatelně z nechtěného těhotenství, děti z rodin otců-alkoholiků, děti narozené nemanželsky a děti z rozvedených rodin pět let po rozvodu. Všechny tyto čtyři skupiny dětí byly ve školním věku a byly vyšetřeny stejným postupem a stejnými metodami. Každá skupina měla svou kontrolní skupinu pečlivě připárovanou podle přísných kritérií. Nakonec byl vždy každému dítěti vypočítán tzv. skór maladaptace (čili nepřizpůsobenosti), který vypovídal o tom, v čem a jak se toto dítě odchyluje od běžné společenské normy, v čem je na tom špatně a jakému riziku je vystaveno do budoucna. Tři z těchto čtyř skupin se chovaly přibližně stejně a měly také podobné výsledky, tj. jakousi deprivaci v mírnějším vydání, takže jsme ji označili jako subdeprivaci. Jedna skupina však na tom byla lépe a její skór maladaptace tvořily jiné položky než u těch ostatních tří. Pokuste se, prosím, hádat, která že skupina byla ta "lepší", nejméně dotčená subdeprivací?

Ano, byly to děti z rozvedených rodin! Když to domyslíme, je to vlastně logické, i když my sami jsme byli zpočátku tímto náležen překvapeni. Děti z rozvedených rodin zažívají otrěsy, traumata, konflikty, frustrace, jsou neurotizovány domácím napětím. Jejich problémy a obtíže jsou zjevné, dramatické a všichni o nich víme. Jenomže jejich postižení je zasáhlo až později v životě. Začátek jejich života byl u velké většiny z nich ještě dobrý, to se rodiče ještě měli rádi a měli rádi i je, tj. děti. Pociť jistoty a bezpečí jim tehdy nechyběl, takže vyrostly v ovzduší citového zájmu a vřelosti. S dětmi oněch dalších tří skupin tomu však bylo jinak. Tam zpravidla už do samého začátku vstoupilo něco ne dobrého. Chyběla právě *jistota vztahů*, ono psychologické "příjetí dítěte", o kterém tu mluvíme, ať už v důsledku rodičovské dysfunkce matky nebo otce nebo obou. To, co se dále v takových rodinách vyvíjelo, nebylo ani zjevné, ani nápadné, ani dramatické, ale bylo to zřejmě nebezpečnější než celé drama rozvodu.

Tím chci jen znovu naznačit, jak je důležitá ona jistota vztahů a jak na ní záleží už od samého začátku.

Z nálezů jednoho našeho výzkumu jsme si odvodili tento závěr:

Mladí lidé by měli do svého očekávání od života pojmout, započítat, zabudovat požadavek, aby měli děti, které chtějí mít, s tím, s kým je chtějí mít, a v době, která je pro ně příhodná. Na své děti by měli být vnitřně připraveni!

A teď se zamyslete, vážení čtenáři, spolu se mnou, jaký že nesmírný úkol to stojí před námi, před naší společností! Je to úkol asi ještě náročnější nežli ekonomická reforma. Ale pro budoucnost národa patrně ještě důležitější.

Literatura

- Erikson E. H.: *Childhood and Society*. New York, W. W. Norton 1963.
Eisenberg R. B.: *Auditory Competence in Early Life*. Baltimore, University Park Press 1976.
Hessenstein B.: *Verhaltensbiologie des Kindes*. 4. vyd., München, Piper 1987.
Matějček Z.: *Rodičovství biologické a psychologické*. In: *Sborník ze 3. konference o náhradní rodinné péči*. Olomouc 1984. Praha, MPSV ČSR 1986, s. 119-128.
Matějček Z.: *Psychická subdeprivace*. Čas. lék. čes., 128, 1989, s. 10-15.
Matějček Z.: *Jak předcházet psychické subdeprivaci*. Čs. psychol., 23, 1989, s. 207-215.
Matějček Z., Langmeier J.: *Počátky našeho duševního života*. Praha, Panorama 1986.
Stern D.: *The First Relationship: Infant and Mother*. Glasgow, Fontana Open Books, W. Collins 1977.
Valentine C. W.: *The normal child and some of his abnormalities*. Harmondsworth, Penguin Books 1968.